JACQUES LE GOFF

Η Ευρώπη γεννήθηκε τον Μεσαίωνα;

Μετάφραση
Ελευθερία Ζέη

διόπτρα

Τίτλος πρωτοτύπου
L'EUROPE EST-ELLE NÉE AU MOYEN-ÂGE?
Jacques Le Goff

© Éditions du Seuil, 2003
Published by agreement with Éditions du Seuil and Espaces Agence Littéraire

© Για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο, Εκδόσεις Διόπτρα, 2026
Εκδίδεται κατόπιν συμφωνίας με τις Éditions du Seuil και την Espaces Agence Littéraire

Πρώτη ελληνική έκδοση
Εκδόσεις Πόλις, 2006

Νέα έκδοση
Εκδόσεις Διόπτρα, Νοέμβριος 2026

Μετάφραση
Ελευθερία Ζέη

Επιμέλεια πρώτης έκδοσης
Άγγελος Ελεφάντης

Επιμέλεια παρούσας έκδοσης
Μαρία Οικονομίδου

Σχεδιασμός εξωφύλλου
Γιώργος Παναρετάκης, Εκδόσεις Διόπτρα

Καλλιτεχνική επιμέλεια σελιδοποίησης
Ελένη Κυριακίδου, Εκδόσεις Διόπτρα

Σελιδοποίηση
Έρση Σωτηρίου, Εκδόσεις Διόπτρα

Κεντρικά γραφεία
Αγ. Παρασκευής 40, 121 32 Περιστέρι
Τηλ.: 210 380 52 28, Fax: 210 330 04 39

Βιβλιοπωλείο Books & Life
Σόλωνος 93-95, 106 78 Αθήνα
Τηλ.: 210 330 07 74

www.dioptra.gr
e-mail: info@dioptra.gr

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή ή ανατύπωση μέρους ή του συνόλου του βιβλίου
σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του εκδότη.
Απαγορεύεται η χρήση ή η αναπαραγωγή με οποιονδήποτε τρόπο μέρους ή όλου του βιβλίου
για την εκπαίδευση τεχνολογιών ή συστημάτων τεχνητής νοημοσύνης. Τα δικαιώματα
επί του παρόντος έργου διατηρούνται ρητά όσον αφορά την εξόρυξη κειμένων και δεδομένων (Άρθρο 4§3)
Οδηγία (ΕΕ) 2019/790.

ISBN: 978-618-10-0378-8

Στον Bronislav Geremek

Περιεχόμενα

11 **Πρόλογος**

13 **Εισαγωγή**

21 **Προοίμιο**
Η εποχή πριν από τον Μεσαίωνα

33 **Κεφάλαιο 1**
Η σύλληψη της Ευρώπης
4ος-8ος αιώνας

57 **Κεφάλαιο 2**
Μια εκτρωματική Ευρώπη: Ο καρολίγγειος κόσμος
8ος-10ος αιώνας

75 **Κεφάλαιο 3**
Η Ευρώπη των οραμάτων και η Ευρώπη
των δυνατοτήτων του έτους 1000

89 **Κεφάλαιο 4**
Η φεουδαλική Ευρώπη
11ος-12ος αιώνας

161 **Κεφάλαιο 5**
Η «ωραία» Ευρώπη των πόλεων
και των πανεπιστημίων
13ος αιώνας

241 **Κεφάλαιο 6**
Φθινόπωρο του Μεσαίωνα ή άνοιξη
των νέων χρόνων;

299 **Συμπεράσματα**

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

313 **Χρονολόγιο**

327 **Θεματική Βιβλιογραφική Επιλογή**

375 **Ευρετήριο ονομάτων**

387 **Ευρετήριο τοπωνυμίων**

397 **Ευχαριστίες**

Πρόλογος

Η ΕΥΡΩΠΗ ΟΙΚΟΔΟΜΕΙΤΑΙ. Είναι μεγάλο το όραμα και δεν θα υλοποιηθεί χωρίς να λάβει υπόψη του την ιστορία: μια Ευρώπη χωρίς ιστορία θα ήταν μια Ευρώπη ορφανή και δυστυχισμένη. Γιατί το σήμερα έρχεται από το χθες και το μέλλον αναδύεται από το παρελθόν. Ένα παρελθόν που δεν πρέπει να καταδικάζει σε ακινησία το παρόν, αλλά να το βοηθά να αναθεωρεί τις πεποιθήσεις του και να ανανεώνεται. Η Ευρώπη της εποχής μας, ανάμεσα στον Ατλαντικό, στην Ασία και στην Αφρική, υπάρχει πράγματι από παλιά· τη χάραξε η γεωγραφία, την έπλασε η ιστορία, από την εποχή που οι αρχαίοι Έλληνες της έδωσαν το όνομα που κράτησε για πάντα. Το μέλλον πρέπει να ακουμπήσει σε αυτή την κληρονομιά, χάρη στην οποία από την αρχαιότητα, και μάλιστα από τα προϊστορικά χρόνια, η Ευρώπη αναδείχθηκε σε έναν κόσμο εξαιρετικού πλούτου και δημιουργικότητας μέσα στην ενότητα και την πολυμορφία της.

Η σειρά «Δημιουργώντας την Ευρώπη», που γεννήθηκε με πρωτοβουλία πέντε εκδοτών διαφορετικών γλωσσών και εθνικοτήτων –του Beck στο Μόναχο, του Basil Blackwell στην Οξφόρδη, των εκδόσεων Critica στη Βαρκελώνη, Laterza στη Ρώμη και Le Seuil στο Παρίσι–, θέλει να ρίξει φως στη διαδικασία συγκρότησης της Ευρώπης και στις αλησμόνητες κατακτήσεις της, χωρίς να κρύψει τις δυσκολίες που της κληροδότησε η ιστορία. Στις προσπάθειες ενοποίησής της, η ήπειρος έζησε διενέξεις, συγκρούσεις, διαιρέσεις, εσωτερικές αντιφάσεις. Η σειρά δεν πρόκειται να κρύψει τίποτα: στην ευρωπαϊκή υπόθεση θα αφοσιωθούμε μόνο αν γνωρίζουμε ολόκληρο το παρελθόν και αντικρίζουμε το μέλλον. Γι' αυτό και

ο τίτλος της σειράς παραπέμπει στη δημιουργία. Πράγματι, νομίζουμε ότι δεν έχει έρθει ο καιρός να γράψουμε μια συνθετική ιστορία της Ευρώπης. Οι μελέτες που προτείνουμε είναι έργα των καλύτερων σύγχρονων ιστορικών, Ευρωπαίων και μη, αναγνωρισμένων ή όχι. Θα θίξουν ουσιαστικά ζητήματα της ευρωπαϊκής ιστορίας, που αφορούν την οικονομία, την πολιτική, την κοινωνία, τη θρησκεία, τον πολιτισμό, με βάση τόσο τη μακραίωνη παράδοση της ιστοριογραφίας που εγκαινίασε ο Ηρόδοτος όσο και τις νέες ιστοριογραφικές αντιλήψεις, οι οποίες διαμορφώθηκαν στην Ευρώπη και ανανέωσαν ριζικά την ιστορική επιστήμη του 20ού αιώνα, ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του. Έχοντας ως στόχο τη σαφήνεια, οι μελέτες αυτές μπορούν να διαβαστούν από ένα ευρύ αναγνωστικό κοινό.

Φιλοδοξία μας, τέλος, είναι να επιχειρήσουμε να δώσουμε απαντήσεις στο μεγάλο ερώτημα που απασχολεί όσους δημιουργούν και θα δημιουργήσουν την Ευρώπη και όσους ανά τον κόσμο ενδιαφέρονται να μάθουν: «Ποιοι είμαστε; Από πού ερχόμαστε; Πού πηγαίνουμε;».

Jacques Le Goff

Εισαγωγή

ΚΑΘΕ ΒΙΒΛΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ακόμα κι αν πραγματεύεται μια περίοδο πολύ μακρινή στο παρελθόν, έχει σχέση με το παρόν. Το ίδιο και το βιβλίο αυτό, που τοποθετείται κατ' αρχάς στη σύγχρονη ευρωπαϊκή συγκυρία. Το έγραψα την περίοδο 2002-2003, σε μια εποχή που αφενός τα ευρωπαϊκά κράτη υιοθετούσαν κοινό νόμισμα και αφετέρου η Ευρωπαϊκή Ένωση διευρυνόταν, αγκαλιάζοντας περισσότερα κράτη της Κεντροανατολικής Ευρώπης. Από την άλλη, το βιβλίο αυτό δημοσιεύτηκε στη σειρά «Δημιουργώντας την Ευρώπη», όπου η συνεργασία πέντε εκδοτών σε διαφορετικές γλώσσες υποδηλώνει την προσπάθεια να διαμορφωθεί ένα κοινό πολιτισμικό πεδίο. Ο ίδιος ο τίτλος της σειράς εκφράζει ακριβώς τη βούληση εκδοτών και συγγραφέων να συμβάλουν ώστε, με σεβασμό προς την ιστορική αλήθεια και την αντικειμενικότητα του ιστορικού, να φωτιστούν οι συνθήκες υπό τις οποίες οικοδομήθηκε η Ευρώπη όλων μας.

Πρόκειται για μια μελέτη που δεν φιλοδοξεί ούτε να εντυπωσιάσει με πληροφορίες ούτε να παρουσιάσει την ιστορία του ευρωπαϊκού Μεσαίωνα από την αρχή ως το τέλος. Δεν επιχειρεί καν να καλύψει τις βασικές όψεις αυτής της ιστορίας, πόσο μάλλον τις λεπτομέρειές της.

Η μελέτη αυτή θέλει να δείξει ότι ο Μεσαίωνας είναι η εποχή κατά την οποία εμφανίστηκε και διαμορφώθηκε η Ευρώπη τόσο ως πραγματικότητα όσο και ως αναπαράσταση, η εποχή που αποτέλεσε την αποφασιστική στιγμή της γέννησης, των παιδικών και νεανικών της χρόνων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι άνθρωποι

εκείνων των αιώνων είχαν ποτέ διανοηθεί ή είχαν καμία διάθεση να οικοδομήσουν μια ενωμένη Ευρώπη. Μόνο ο πάπας Πίος Β΄ (Aeneas Silvius Piccolomini, πάπας από το 1458 έως το 1464) φαίνεται πως είχε μια ακριβή αντίληψη του τι ήταν η Ευρώπη. Εκείνος συνέταξε το 1458 ένα κείμενο με τίτλο *Europa* και κατόπιν ένα δεύτερο με τίτλο *Asia*, το 1461. Αυτό για να σας υπενθυμίσω τη σημασία του διαλόγου ανάμεσα στις δύο ηπείρους. Η ιδέα του Μεσαίωνα ως εποχής γέννησης της Ευρώπης συζητήθηκε έντονα τις παραμονές και την επαύριον του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, σε μια περίοδο κατά την οποία η σκέψη γύρω από την Ευρώπη είχε αναζωογονηθεί και καταρτίζονταν οικονομικά, πολιτιστικά και πολιτικά προγράμματα σε ευρωπαϊκό πλαίσιο. Δύο ειδικοί στον 16ο αιώνα ήταν εκείνοι που δημοσίευσαν τις πιο περιεκτικές μελέτες για την ευρωπαϊκή «ιδέα», ο Βρετανός Denys Hay με το έργο *Europe: The emergence of an idea* [*Ευρώπη: Η ανάδυση μιας ιδέας*] (1957) και ο Ιταλός Federico Chabod με το έργο του *Storia dell'idea d'Europa* [*Ιστορία της ευρωπαϊκής ιδέας*] (1961), το οποίο βασίστηκε σε κάποια πανεπιστημιακά μαθήματα των ετών 1943-1944 και 1947-1948. Ωστόσο, η ιδέα της μεσαιωνικής καταγωγής της Ευρώπης διατυπώθηκε με σαφήνεια τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου από δύο μεγάλους Γάλλους ιστορικούς, ιδρυτές του περιοδικού *Annales* που ανανέωσε την ιστοριογραφία: τον Marc Bloch, ο οποίος έγραψε πως «Η Ευρώπη έκανε την εμφάνισή της όταν κατέρρευσε η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία», και τον Lucien Febvre, που επανέλαβε τη φράση προσθέτοντας, «Θα λέγαμε μάλλον ότι η δημιουργία της Ευρώπης εμφανίζεται ως δυνατότητα από τη στιγμή που αποσυντίθεται η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία». Το 1944-1945, στο εναρκτήριο μάθημα του σεμιναρίου του ως τακτικού καθηγητή στο Collège de France (*L'Europe. Genèse d'une civilisation* [*Η Ευρώπη. Η γένεση ενός πολιτισμού*], σ. 44), ο Lucien Febvre σημειώνει: «Σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα (ενός Μεσαίωνα που πρέπει να υποθέσουμε ότι προεκτείνεται αρκετά στους νεότερους χρόνους), η ισχυρή επίδραση του χριστιανισμού, καθώς ξεχείλιζε σαν μεγάλο ποτάμι και δρασκελούσε τα ρευστά όρια βασιλείων που δεν έπαυαν να

μεταβάλλονται, συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας κοινής συνείδησης στους ανθρώπους της Δύσης, η οποία υπερέβαινε τα σύνορα που τους χώριζαν και η οποία, καθώς εκκοσμικευόταν σταδιακά, κατέληξε να γίνει ευρωπαϊκή».

Ο Marc Bloch ήταν κυρίως εκείνος που είδε με μεγαλύτερη καθαρότητα τον Μεσαίωνα στην ευρωπαϊκή του διάσταση. Στο Διεθνές Συνέδριο των Ιστορικών Επιστημών στο Όσλο το 1928, έκανε μια ανακοίνωση με τίτλο «Για μια συγκριτική ιστορία των ευρωπαϊκών κοινωνιών» [«Pour une histoire comparée des sociétés européennes»], η οποία δημοσιεύτηκε στο *Revue de synthèse historique* τον Δεκέμβριο του 1928. Σε αυτή την ανακοίνωση επανερχόταν στην «πρόταση για τη διδασκαλία μιας συγκριτικής ιστορίας των ευρωπαϊκών κοινωνιών» που είχε συμπεριλάβει στον φάκελο της υποψηφιότητάς του για το Collège de France το 1934. Εκεί έλεγε μάλιστα: «Ο ευρωπαϊκός κόσμος, ως ευρωπαϊκός, είναι δημιούργημα του Μεσαίωνα, ο οποίος διέρρηξε την ενότητα, τουλάχιστον τη σχετική ενότητα, του μεσογειακού πολιτισμού και την ίδια σχεδόν στιγμή έριξε ανάκατα στο ίδιο καζάνι λαούς που είχαν ήδη εκρωμαϊστεί με λαούς που η Ρώμη δεν κατέκτησε ποτέ. Έτσι γεννήθηκε, με την ανθρώπινη σημασία της λέξης, η Ευρώπη... Κι από τότε ο ευρωπαϊκός κόσμος, με αυτή τη μορφή, δεν έπαψε ποτέ να διατρέχεται από κοινά ρεύματα».[1]

Αυτές οι απαρχές και δομές υποδοχής της Ευρώπης, όπως εξελίχθηκε από τον 17ο αιώνα και μετά (το επίθετο *ευρωπαϊκός* εμφανίζεται στη γαλλική γλώσσα το 1721 και η έκφραση *αλά ευρωπαϊκά* το 1816), δεν έχουν καθόλου να κάνουν με μια γραμμική διαδικασία και δεν νομιμοποιούν την άποψη ότι η Ευρώπη διαθέτει αναγκαστικά μια ιστορική και γεωγραφική οντότητα. Ακόμα και σήμερα χρειάζεται να δημιουργούμε την Ευρώπη, και μάλιστα να τη φανταζόμαστε. Το παρελθόν υποβάλλει τις ιδέες, δεν τις επιβάλλει· η τύχη και η ελεύθερη ανθρώπινη κρίση είναι εκείνες που δημιουργούν το παρόν και εξασφαλίζουν τη συνέχεια.

---

1 M. Bloch, *Histoire et historiens*, συλλογή κειμένων σε επιμέλεια του Étienne Bloch, Παρίσι, Armand Colin, 1995, σ. 126.

Με το βιβλίο αυτό θα προσπαθήσω να δείξω ποιες ήταν οι μεσαιωνικές απαρχές της Ευρώπης και ποιοι ήταν οι παράγοντες που αντιστάθηκαν ή ανέκοψαν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, τη γέννησή της, χωρίς αυτό να σημαίνει πως η εξέλιξή της παρουσίαζε διαρκείς παλινδρομήσεις. Θα επιχειρήσω επίσης να αποδείξω ότι οι αιώνες αυτοί (4ος-15ος) υπήρξαν καθοριστικοί και ότι ο Μεσαίωνας κληροδότησε στην Ευρώπη του σήμερα και του αύριο την πιο σημαντική ζωντανή κληρονομιά της.

Ο Μεσαίωνας έφερε στο φως, και συχνά διαμόρφωσε, τα πραγματικά ή αμφιλεγόμενα χαρακτηριστικά της Ευρώπης: μια εν δυνάμει ενότητα συνυφασμένη με τη θεμελιακή πολυμορφία της, τις επιμειξίες, τις διενέξεις και τις αντιθέσεις ανάμεσα σε Δύση και Ανατολή, Βορρά και Νότο, την ασάφεια των ανατολικών συνόρων, το πρωταρχικό ενοποιητικό στοιχείο του πολιτισμού. Στο βιβλίο θα γίνει επίσης αναφορά τόσο σε ό,τι ονομάζουμε ιστορικά γεγονότα όσο και στις αναπαραστάσεις, που είναι φαινόμενα νοοτροπιών. Η διαμόρφωση των νοοτροπιών, του φαντασιακού που ήταν ιδιαίτερα ζωντανό κατά τον Μεσαίωνα, αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό για τη γένεση της Ευρώπης ως πραγματικότητας και ως ιδέας. Ήδη από την αρχή του βιβλίου, πρέπει να έχουμε κατά νου ότι τα όρια μεταξύ πραγματικότητας και αναπαράστασης στον Μεσαίωνα είναι έτσι κι αλλιώς συγκεχυμένα. Τα ίδια τα σύνορα, οι ατέλειωτες εκείνες γραμμές που είχαν χαραχτεί με βάση τις ρωμαϊκές *limes*, έσβησαν, και αυτό δείχνει πόσο εύκολο ήταν το πέρασμα από τον κάτω στον επάνω κόσμο. Οι άνθρωποι του Μεσαίωνα, άντρες και γυναίκες, οραματίζονταν καθημερινά την κλίμακα του Ιακώβ, όπου άγγελοι και άνθρωποι ανεβοκατεβαίνουν και διασταυρώνονται. Τα σύνορα νεότερου τύπου, που είναι γραμμικά και στηρίζονται σε μια σειρά θέσεων ή ορίων, εμφανίζονται αρκετά αργότερα και όχι παντού στον Μεσαίωνα, καθώς συνδέονται με τη συγκρότηση των κρατών. Τα τελωνεία, που εμφανίζονται με την αφύπνιση της οικονομίας και τη συγκρότηση λιγότερο ή περισσότερο εθνικών οικονομιών, θα ιδρυθούν μόλις στο γύρισμα του 13ου προς τον 14ο αιώνα. Η προσάρτηση της Ρουσιγιόν στο γαλλικό Λανγκεντόκ

στα τέλη του 13ου αιώνα, οι συγκρούσεις ανάμεσα στους Καταλανούς εμπόρους, στον βασιλιά της Αραγωνίας και στον βασιλιά της Μαγιόρκας για την επιβολή φόρων στα καταλανικά εμπορεύματα στο λιμάνι του Κολιούρ, το τελευταίο πια λιμάνι πριν από τη γαλλική Μεσόγειο, δείχνουν ότι τα σύνορα στον Μεσαίωνα διαμορφώνονται μέσα από δισταγμούς και αντιπαραθέσεις. Μάλιστα, οι μεσαιωνολόγοι απέρριψαν την αμερικανική αντίληψη των συνόρων όπως τη διατύπωσε ο ιστορικός Turner για το Φαρ Ουέστ, καθώς δεν ισχύει για την ευρωπαϊκή ιστορία, και υπογράμμισαν ότι στον Μεσαίωνα, μέχρι και την όψιμη εγκαθίδρυση των κρατών, οι ζώνες συνάντησης είναι αυτές που επέχουν θέση συνόρων, αυτές είναι οι τόποι αντιπαραθέσεων αλλά και ανταλλαγών και συγχωνεύσεων, αυτές θα γίνουν τα ακριτικά όρια [marches[2]] του Καρλομάγνου στις αρχές του 9ου αιώνα και θα αποκτήσουν ανυπολόγιστη σημασία για τη μεσαιωνική Ευρώπη. Πράγματι, το *όριο*, όπως έδειξε ο Jean-François Lemarignier, υπήρξε προνομιακός τόπος των φεουδαλικών θεσμών, εκεί όπου ο βασάλος έδινε στον άρχοντά του «τον όρκο του συνόρου»·[3] μπορούμε μάλιστα να υποστηρίξουμε ότι αυτό το συγκεχυμένο όριο, αυτή η περατότητα των ψευδοσυνόρων ευνόησε τη συγκρότηση μιας Ευρώπης όπου συγχωνεύτηκαν διαφορετικά φύλα. Όσο για τα ποτάμια, μικρά και μεγάλα, που έπαιζαν συχνά τον ρόλο των συνόρων, αυτά λειτουργούσαν περισσότερο ως «ουδέτεροι» τόποι συνάντησης μεταξύ ισχυρών (του αυτοκράτορα και του βασιλιά της Γαλλίας, για παράδειγμα) παρά ως ρευστά τείχη. Το βασίλειο της Δυτικής Φραγκίας [Francie], μετέπειτα Γαλλίας, οριοθετείται έτσι στα ανατολικά από τους τέσσερις ποταμούς, τον Σκάλδη, τον Μόζα, τον Σον και τον Ροδανό. Ο Daniel

2 *Marche* = μαρκία: Μεθοριακή επαρχία που προστάτευε στρατιωτικά τα σύνορα. (ΣτΜ)

3 Όρκος που δινόταν ανάμεσα σε ανώτερους άρχοντες, ή ανάμεσα σε εκείνους και στον ηγεμόνα (όπως π.χ. ανάμεσα στους δούκες της Νορμανδίας και στον βασιλιά της Γαλλίας), των οποίων οι περιφέρειες εξουσίας συνόρευαν και ο οποίος σφράγιζε τη συμφωνία για τα όρια της δικαιοδοσίας τους. (ΣτΜ)

Nordman επισήμανε ότι ο χρονικογράφος Φρουασάρ, ο οποίος τον 14ο αιώνα ήταν ο πιο Ευρωπαίος από όλους τους χρονικογράφους, χρησιμοποιεί κυρίως τον όρο *marche* για να δηλώσει αυτό που ονομάζουμε σύνορα, καθώς ο όρος *frontière* αφορά τα πολεμικά σύνορα, το μέτωπο [front].

Προτού αναζητήσουμε την Ευρώπη στον Μεσαίωνα, πρέπει να σημειώσουμε ότι τόσο κατά τον Μεσαίωνα όσο και από τους νεότερους ιστορικούς ο όρος Ευρώπη χρησιμοποιήθηκε μέσα σε εννοιολογικές αντιπαραθέσεις. Όπως είδαμε, και όπως θα δούμε, η έννοια της Ευρώπης αντιπαρατέθηκε στην έννοια της Ασίας και, γενικότερα, της Ανατολής. Ο όρος Δύση μπορεί, επομένως, να προσδιορίζει μια εδαφική επικράτεια που ταυτίζεται βασικά με την Ευρώπη. Η χρήση αυτή του όρου Δύση, χωρίς να είναι διαδεδομένη στον Μεσαίωνα, ενισχύθηκε στο μεσαιωνικό φαντασιακό με τη διαίρεση του χριστιανικού κόσμου μεταξύ Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και λατινικής χριστιανοσύνης, που αντιστοιχούσαν σε μια αυτοκρατορία της Ανατολής και μια αυτοκρατορία της Δύσης. Εδώ έγκειται η μεγάλη τομή που επέφερε ο Μεσαίωνας, βαθύτερη και από την τομή που είχε προκαλέσει η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Ευρώπης – μια τομή γλωσσική, θρησκευτική και πολιτική. Η θεωρία ορισμένων χριστιανών διανοητών του 12ου και 13ου αιώνα έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στον «δυτικό» χαρακτήρα της χριστιανικής λατινικής Ευρώπης, στον οποίο έχει τις ρίζες της η σύγχρονη Ευρώπη. Πρόκειται για την ιδέα περί μεταφοράς της εξουσίας και του πολιτισμού από την Ανατολή στη Δύση. *Translatio imperii, translatio studii*, όροι που υπογραμμίζουν τη μεταφορά ισχύος από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία στη Γερμανική Αυτοκρατορία και τη μεταφορά γνώσης από την Αθήνα και τη Ρώμη στο Παρίσι. Αυτή η πορεία του πολιτισμού προς τη Δύση αναμφίβολα συνέβαλε στην ιδέα περί υπεροχής της δυτικής ευρωπαϊκής κουλτούρας που είχαν πολλοί Ευρωπαίοι τους επόμενους αιώνες.

Σε αντίθεση με ό,τι συχνά πιστεύεται, η ιδέα αυτή δεν χρονολογείται από τους πρώτους αιώνες του χριστιανισμού. Την εποχή του Καρλομάγνου γίνεται σίγουρα λόγος για χριστιανική

αυτοκρατορία, αλλά πρέπει να περιμένουμε την κατακτητική χριστιανοσύνη του 11ου αιώνα, τη λεγόμενη Γρηγοριανή Μεταρρύθμιση, τη δράση του μεγάλου θρησκευτικού τάγματος του Κλυνύ και την ιδεολογία της σταυροφορίας για να επικρατήσει ο όρος χριστιανοσύνη και να προσδιορίσουμε την επικράτεια που θα γινόταν η μήτρα της Ευρώπης. Ο όρος χριστιανοσύνη μπορεί να δημιουργήσει σύγχυση. Δεν σημαίνει ότι αρνούμαστε την κεφαλαιώδη σημασία του χριστιανισμού για τη συγκρότηση της Ευρώπης και τη διαμόρφωση της συνείδησης μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας. Ακόμα και μετά την επικράτηση του Διαφωτισμού και του κοσμικού πνεύματος στην Ευρώπη, ο πυρήνας του χριστιανισμού, φανερός ή λανθάνων, παρέμεινε ουσιώδης. Ωστόσο, η χριστιανοσύνη υπήρξε απλώς ένα μακρύ, πολύ σημαντικό επεισόδιο μιας ιστορίας που είχε αρχίσει πριν από τον χριστιανισμό και συνεχίστηκε μετά την υποχώρησή του. Τέλος, για να υπογραμμίσουμε πόσο εύθραυστες είναι οι ονομασίες, ας σημειώσουμε ότι την εποχή των σταυροφοριών οι μουσουλμάνοι ονόμαζαν όλους τους χριστιανούς Φράγκους, όπως και οι χριστιανοί μιλούσαν για Σαρακηνούς (όρος που προσδιόριζε μια αραβική φυλή και χρησιμοποιήθηκε από τους Βυζαντινούς και κατόπιν τους Δυτικούς για να περιγράψει όλους τους μουσουλμάνους) ή για Μαυριτανούς και Μαυριδερούς [Noirauds], όρος που κληροδοτήθηκε από τους Ισπανούς [«Morisco»] για να προσδιορίσει τους μουσουλμάνους.

Αν θέλουμε, όπως είναι ο στόχος αυτού του βιβλίου, να μιλήσουμε για την ιστορία της Ευρώπης, οφείλουμε να φωτίσουμε και την ιστορία του όρου Ευρώπη· γιατί ο ιστορικός, όπως και οι κληρικοί του Μεσαίωνα, πιστεύει ότι η ύπαρξη συνδέεται με το όνομα. Ο Θεός το έδειξε αυτό στη Γένεση, αλλά δεν πρέπει να ξεχνάμε συγχρόνως ότι η ιστορία των ονομάτων έχει κλονίσει ακόμα και τις μεγαλύτερες βεβαιότητές μας και ότι οι περιπέτειες των λέξεων αποκαλύπτουν πόσο ευάλωτα είναι τα πρόσωπα ή οι πραγματικότητες που κρύβουν τα ονόματα.

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Η εποχή πριν από τον Μεσαίωνα

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ αναγκάζει τόσο τον ιστορικό όσο και τους αναγνώστες του να τοποθετηθούν στη μακρά διάρκεια. Πέρα από τους δέκα αιώνες που μεσολαβούν ανάμεσα στον 4ο και στον 15ο αιώνα –το χρονικό εύρος του παραδοσιακού Μεσαίωνα–, έχει σημασία, όταν μιλάμε για τις απαρχές της Ευρώπης στη διάρκεια αυτής της περιόδου, να έχουμε υπόψη τι κληρονόμησε ο Μεσαίωνας από προηγούμενους πολιτισμούς, ώστε να το ενσωματώσει σε μια συνείδηση δυνητικά ευρωπαϊκή. Η επίδραση του Μεσαίωνα στη συγκρότηση της Ευρώπης οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι δεν αρκέστηκε στο να μεταδώσει παθητικά την παλαιότερη κληρονομιά· αντίθετα, η αντίληψη που είχε για το παρελθόν τον ωθούσε να συγκεντρώσει συνειδητά και εκούσια, έστω και επιλεκτικά, ένα σημαντικό τμήμα αυτού του παρελθόντος για να τροφοδοτήσει το μέλλον που προετοίμαζε. Μέσα από την ιδέα της αναγέννησης, αλλά και μέσα από άλλες, λιγότερο οργανωμένες προσπάθειες, ο Μεσαίωνας λειτούργησε ως αγωγός της αρχαιότητας. Παρότι η προϊστορία έχει σημειώσει πρόσφατα μεγάλη πρόοδο, θα χρειαζόταν ολόκληρη έρευνα προκειμένου να επισημανθεί τι ακριβώς μετακένωσε ο Μεσαίωνας από την προϊστορική κληρονομιά, έρευνα για την οποία δεν διαθέτω ούτε τις ειδικές γνώσεις ούτε και τον χώρο στη μελέτη αυτή. Θα αναφέρω ωστόσο ότι στην Ευρώπη του Μεσαίωνα ξαναβρίσκουμε ορισμένα από τα μεγάλα γεγονότα της

προϊστορίας. Εννοώ τη σημασία της γεωργίας, ακόμα και αν αυτή, στην ουσία, αποτελούσε δάνειο από την προϊστορία της Μεσοποταμίας, την άνθηση της κτηνοτροφίας, κυρίως στην περιοχή της Μεσογείου, την παρουσία στη συνέχεια των μετάλλων που γέννησαν τις τέχνες της μεταλλουργίας, τις οποίες οι Βάρβαροι εισήγαγαν στη μεσαιωνική Ευρώπη. Τέχνες που χρησιμοποίησαν αρχικά για να κατασκευάσουν όπλα, και ειδικότερα το δίκοπο ξίφος, όργανο με το οποίο οι εισβολείς πραγματοποίησαν τις κατακτήσεις τους, τέχνες που εξασφάλισαν κατόπιν στον μεσαιωνικό πολιτισμό τις επιτυχίες του στο πεδίο του εξοπλισμού και της κατασκευής εργαλείων.

Η γεωγραφία

Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι το πρώτο στοιχείο που κληρονόμησε ο Μεσαίωνας ήταν η γεωγραφία. Είναι απαραίτητο να γίνει λόγος για τα γεωγραφικά δεδομένα που υπερκαθορίζουν τους ανθρώπους του Μεσαίωνα, άντρες και γυναίκες, τα οποία αργότερα θα αξιοποιήσουν οι ίδιοι προς όφελος της Ευρώπης. Η Ευρώπη αποτελεί το άκρο της ευρασιατικής ηπείρου. Η γεωμορφολογική ποικιλία που εμφανίζει σφραγίζει τη γεωγραφία της. Συγχρόνως, όμως, κυριαρχούν γεωγραφικά στοιχεία που της προσδίδουν ενότητα. Η έκταση των πεδιάδων ευνόησε την καλλιέργεια των δημητριακών που ανέπτυξε ο Μεσαίωνας και παραμένει μέχρι σήμερα ένα από τα ισχυρά –έστω και αμφισβητούμενα– σημεία της κοινής ευρωπαϊκής οικονομίας. Σημαντικά όμως είναι επίσης τα δάση, τα οποία ο σταδιακός εποικισμός, η εκμετάλλευση και οι αποψιλώσεις θα μετατρέψουν σε έναν μεσαιωνικό κόσμο με δύο όψεις: από τη μία έναν κόσμο όπου αφθονούν η ξυλεία, τα θηράματα, το μέλι και οι χοίροι που ακόμη θυμίζουν αγριόχοιρους, από την άλλη έναν κόσμο αγριάδας – δύο όψεις που τα δάση εξακολουθούν να έχουν και στη σημερινή Ευρώπη. Ένα άλλο ενοποιητικό στοιχείο της ευρωπαϊκής γεωγραφίας που γνωρίζει ο Μεσαίωνας είναι η παρουσία της θάλασσας και μιας μεγάλης παράκτιας ζώνης· παρότι οι άνθρωποι του

Μεσαίωνα φοβούνταν τη θάλασσα, θα μάθουν να τη δαμάζουν με σημαντικές τεχνολογικές καινοτομίες, όπως το πηδάλιο ή η πυξίδα, που ήρθε από την Κίνα. Επιπλέον, οι άνθρωποι του Μεσαίωνα, άντρες και γυναίκες, θα στρέψουν την προσοχή τους και θα αξιοποιήσουν τα πλεονεκτήματα του κλίματος, το οποίο συμβάλλει στον ήπιο χαρακτήρα της Ευρώπης. Θα υμνήσουν τις ενδιάμεσες εποχές αυτού του γλυκού κλίματος –την άνοιξη και το φθινόπωρο–, εποχές που κατέχουν πάντοτε εξέχουσα θέση στη λογοτεχνία και την ευρωπαϊκή ευαισθησία. Ο Μεσαίωνας δεν είχε οικολογικές ευαισθησίες· αυτές γεννήθηκαν μόλις πριν από έναν αιώνα. Ωστόσο, η απομόνωση που αναζητούσαν οι μοναχοί και κατόπιν η δημογραφική άνθηση, από τον 11ο αιώνα και εξής, θα προξενήσουν ζημιές που οδήγησαν τις πόλεις, κυρίως στη βόρεια Ιταλία, από τον 14ο αιώνα και μετά, να θεσπίσουν μέτρα προστασίας των δασών που είχαν αρχίσει να απειλούνται από τις εκχερσώσεις.

Οι παρακαταθήκες της αρχαιότητας

Ο ρόλος του αγωγού αξιών και γνώσεων του παρελθόντος που έπαιξε ο Μεσαίωνας για την Ευρώπη φαίνεται ακόμα πιο καθαρά όταν εξετάζουμε τη μεταβίβαση της αρχαίας κληρονομιάς. Το πρώτο στοιχείο που κληρονόμησε ήταν το όνομα. Η Ευρώπη ξεκίνησε ως μύθος, ως γεωγραφική σύλληψη. Ο μύθος θα φέρει τη γέννηση της Ευρώπης στην Ανατολή. Η λέξη και η ιδέα εμφανίζονται στο αρχαιότερο πολιτισμικό στρώμα της επικράτειας από την οποία θα προκύψει μελλοντικά η Ευρώπη: στην ελληνική μυθολογία. Ωστόσο, είναι δάνειο από την Ανατολή. Συγκεκριμένα, πρόκειται για την οικειοποίηση κατά τον 8ο αιώνα π.Χ. ενός σημιτικού όρου που σήμαινε για τους ναυτικούς της Φοινίκης τη δύση του ηλίου. Αναδύεται έτσι ο μύθος της Ευρώπης, κόρης του Αγήνορα, βασιλιά της Φοινίκης, του σημερινού Λιβάνου. Την απήγαγε, λένε, ο Ζευς, ο βασιλιάς των Ελλήνων θεών, που την ερωτεύτηκε. Μεταμορφωμένος σε ταύρο, την οδήγησε στην Κρήτη και από τον έρωτά τους γεννήθηκε ο Μίνωας, βασιλιάς εκπολιτιστής και νομοθέτης, ο οποίος

μετά θάνατον έγινε ένας από τους τρεις Κριτές του Άδη. Οι αρχαίοι Έλληνες ονομάζουν, λοιπόν, Ευρωπαίους τους κατοίκους του δυτικού άκρου της ασιατικής ηπείρου.

Η αντίθεση Ανατολής και Δύσης (με την οποία συγχέεται η Ευρώπη) ενσαρκώνει για τους αρχαίους Έλληνες τη θεμελιώδη σύγκρουση των πολιτισμών. Ο περίφημος Έλληνας γιατρός Ιπποκράτης, που έζησε στα τέλη του 5ου και στις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ., αντιπαραθέτει Ευρωπαίους και Ασιάτες στο πλαίσιο των συγκρούσεων που έφεραν τις ελληνικές πόλεις αντιμέτωπες με την Περσική Αυτοκρατορία, κατά τις οποίες, χωρίς αμφιβολία, εκδηλώνεται για πρώτη φορά ο ανταγωνισμός Δύσης-Ανατολής: είναι οι Μηδικοί Πόλεμοι, όπου ο Έλληνας Δαβίδ νίκησε στον Μαραθώνα τον Ασιάτη Γολιάθ. Κατά τον Ιπποκράτη, οι Ευρωπαίοι είναι θαρραλέοι, αλλά και επιθετικοί και πολεμοχαρείς, ενώ οι Ασιάτες είναι μετρημένοι, καλλιεργημένοι και φιλειρηνικοί, στερούνται όμως δυναμισμού. Οι Ευρωπαίοι αγαπούν την ελευθερία και είναι έτοιμοι να πολεμήσουν, ακόμα και να πεθάνουν, γι' αυτήν. Το πολιτικό καθεστώς που προτιμούν είναι η δημοκρατία, ενώ οι Ασιάτες δέχονται άνετα τη δουλεία, αρκεί να έχουν την άνεση και την ησυχία τους.

Αυτή η εικόνα των ανθρώπων της Ανατολής επιβίωσε στον χρόνο και, τον 18ο αιώνα, οι Ευρωπαίοι φιλόσοφοι θα τη χρησιμοποιήσουν για να διατυπώσουν τη θεωρία της φωτισμένης δεσποτείας, του πολιτικού καθεστώτος που πίστευαν ότι ταίριαζε καλύτερα στην Ασία· πάνω στον ίδιο άξονα, ο μαρξισμός του 19ου αιώνα θα ορίσει έναν ασιατικό τρόπο παραγωγής ως βάση των αυταρχικών καθεστώτων. Η μεσαιωνική κοινωνία, μια κοινωνία όπου συμβίωναν πολεμιστές και χωρικοί, δεν θα διαψεύσει τον Ιπποκράτη, καθώς με τα επικά άσματά της [chansons de geste] θα κληροδοτήσει στην Ευρώπη την εικόνα του εκχριστιανισμένου πολεμικού ήρωα.

Η αρχαία Ελλάδα άφησε, λοιπόν, διπλή κληρονομιά στην Ευρώπη: την αντίθεση με την Ανατολή, την Ασία, και το πρότυπο της δημοκρατίας. Ο Μεσαίωνας αγνόησε το δημοκρατικό πρότυπο, το οποίο θα επανεμφανιστεί στην Ευρώπη σε βελτιωμένη εκδοχή

μόνο με τη Γαλλική Επανάσταση. Η αντίθεση με την Ανατολή θα ενισχυθεί, αντίθετα, στη μεσαιωνική Δύση· ή, ακριβέστερα, ο Μεσαίωνας θα θεωρήσει ότι υπάρχουν δύο Ανατολές. Η πρώτη, και πιο κοντινή, είναι ο ελληνικός βυζαντινός κόσμος. Ο κόσμος αυτός έχει κληρονομήσει από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία την αντίθεση μεταξύ Ελλήνων και Λατίνων. Σε αυτήν προσθέτει και την ολοένα μεγαλύτερη αντίθεση μεταξύ ρωμαιοκαθολικού και ορθόδοξου χριστιανισμού, κάτι που του στερεί κάθε πραγματική αίσθηση χριστιανικής αλληλεγγύης. Η εχθρότητα αυτή θα κορυφωθεί το 1204, όταν οι Λατίνοι της Δ΄ Σταυροφορίας θα στραφούν προς την Κωνσταντινούπολη για να την κατακτήσουν και να τη λεηλατήσουν.

Για τους Δυτικούς του Μεσαίωνα, αυτή η ελληνική Ανατολή κρύβει μια άλλη, πιο μακρινή. Για πολύ καιρό η Ανατολή θα παρουσιάζει μια αντιφατική εικόνα. Από τη μία, αποτελεί εστία συμφορών και απειλών, από εκεί προέρχονται οι επιδημίες και οι αιρέσεις· στο ανατολικό άκρο της Ασίας συνωστίζονται οι καταστροφικοί λαοί Γκογκ και Μαγκόγκ, τους οποίους θα ξαμολήσει ο Αντίχριστος όταν έρθει το τέλος του κόσμου και που οι Δυτικοί θα πιστέψουν ότι αναγνωρίζουν τον 13ο αιώνα στο πρόσωπο των Μογγόλων εισβολέων. Αλλά η Ανατολή είναι και ένας ορίζοντας ονείρων, μια δεξαμενή θαυμάτων, το βασίλειο του Ιερέα Ιωάννη [Prêtre Jean],[4] του βασιλιά-ιερέα που είχε θησαυρούς στην κατοχή του και του οποίου το πολιτικό παράδειγμα θα γοητεύσει τη χριστιανοσύνη του 12ου αιώνα. Τέλος, οι Έλληνες γεωγράφοι της αρχαιότητας κληροδότησαν στους ανθρώπους του Μεσαίωνα μια γεωγραφική γνώση γεμάτη προβλήματα που παραμένουν άλυτα μέχρι σήμερα. Αν η θάλασσα αποτελεί αναγκαστικά τα φυσικά σύνορα της Ευρώπης προς Βορρά, Δύση και Νότο, εξαιτίας των ανεπαρκών ναυτικών γνώσεων και των περιορισμένων δυνατοτήτων των πλοίων των Δυτικών στον Μεσαίωνα, ποια είναι τα σύνορα

4 Ο μύθος του Ιερέα Ιωάννη, που διαδόθηκε τον 12ο αιώνα, παρουσίαζε έναν χριστιανό βασιλιά-ιερέα με ένα θαυμαστό βασίλειο κάπου στην Ανατολή· αποτέλεσε ουτοπική προσδοκία συμμαχίας της μεσαιωνικής Ευρώπης απέναντι στο Ισλάμ, χωρίς ιστορική βάση. (ΣτΕ)

προς την Ανατολή; Ακόμα και αν λάβουμε υπόψη όσα ειπώθηκαν για την ασάφεια που χαρακτήριζε για καιρό τα μεσαιωνικά σύνορα, το ανατολικό μέτωπο της μεσαιωνικής Ευρώπης θέτει τα σοβαρότερα προβλήματα. Οι λόγιοι του Μεσαίωνα υιοθέτησαν γενικά τις απόψεις των αρχαίων Ελλήνων γεωγράφων. Για εκείνους, το σύνορο μεταξύ Ευρώπης και Ασίας ήταν ο ποταμός Τάναϊς, ο Ντον, που εκβάλλει στην Αζοφική Θάλασσα, περιλαμβάνοντας έτσι τη Λευκορωσία και τη σημερινή Ουκρανία, αλλά μόνο ένα πολύ μικρό τμήμα της Ρωσίας. Πάντως, στον Μεσαίωνα δεν υπάρχει Ευρώπη που εκτείνεται από τον Ατλαντικό ως τα Ουράλια Όρη! Πέρα όμως από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, στη διάρκεια του Μεσαίωνα αναδύεται μια άλλη Ανατολή, πιο πραγματική και ακόμα πιο απειλητική. Είναι η μουσουλμανική Ανατολή, η οποία τον 15ο αιώνα καταποντίζει τους Βυζαντινούς και τους αντικαθιστά με τους Τούρκους, που έμελλε να γίνουν ο εφιάλτης της Ευρώπης για πολλούς αιώνες.

Ανάμεσα σε όσα κληρονόμησαν από την αρχαιότητα, μεταβίβασαν και συχνά αναβίωσαν οι άνθρωποι του Μεσαίωνα, πρέπει να διακρίνουμε τέσσερα κυρίαρχα στοιχεία.

Το πρώτο είναι η *αρχαία ελληνική κληρονομιά*. Αυτή κληροδοτεί στον Μεσαίωνα τη φυσιογνωμία του ήρωα, ο οποίος, όπως θα δούμε, εκχριστιανίζεται και γίνεται μάρτυρας και άγιος· τον ανθρωπισμό, που επίσης τροποποιείται από τον χριστιανισμό σε τέτοιο βαθμό ώστε τον 12ο αιώνα να μιλάμε για «χριστιανικό σωκρατισμό»· το θρησκευτικό οικοδόμημα, τον ναό που γίνεται εκκλησία – είτε ύστερα από καταστροφή είτε μέσω αλλαγής της χρήσης του· και τον οίνο, που με τη μεσολάβηση των Ρωμαίων γίνεται το ποτό της αριστοκρατίας και το ιερό υγρό της χριστιανικής λειτουργίας. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν, εκτός από την *πόλιν*, μακρινό πρόγονο της μεσαιωνικής πόλης, η λέξη δημοκρατία –που δεν θα βρει την ενσάρκωσή της παρά μόνο μετά τον Μεσαίωνα– και, φυσικά, το όνομα Ευρώπη.

Πολύ πιο πλούσια είναι η *ρωμαϊκή κληρονομιά*, καθώς η μεσαιωνική Ευρώπη προέρχεται άμεσα από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Η πρώτη βασική κληρονομιά είναι η γλώσσα, φορέας πολιτισμού.

Η μεσαιωνική Ευρώπη μιλάει και γράφει στα λατινικά, κι όταν η λατινική γλώσσα θα υποχωρήσει μπροστά στις λαϊκές γλώσσες μετά τον 10ο αιώνα, οι λεγόμενες ρομανικές γλώσσες –η γαλλική, η ιταλική, η ισπανική και η πορτογαλική– θα συντηρήσουν αυτή τη γλωσσική κληρονομιά. Από τη λατινική κουλτούρα θα επωφεληθούν σε μικρότερο βαθμό και οι υπόλοιπες περιοχές της Ευρώπης, ιδίως στα πανεπιστήμια, στην Εκκλησία, στη θεολογία, στο επιστημονικό και φιλοσοφικό λεξιλόγιο. Οι Ρωμαίοι θα κληροδοτήσουν στους ανθρώπους του Μεσαίωνα, τους κατεξοχήν ανθρώπους του πολέμου στην ευρωπαϊκή παράδοση, τη στρατιωτική τέχνη τους. Μάλιστα, μεταξύ όσων ενέπνευσαν τις στρατιωτικές θεωρίες και πρακτικές στους ανθρώπους του Μεσαίωνα ξεχωρίζει ο Βεγέτιος, συγγραφέας μιας πραγματείας περί στρατιωτικής τέχνης της ύστερης αρχαιότητας (περ. 400 μ.Χ.). Επιπλέον, οι Ρωμαίοι κληροδοτούν στους ανθρώπους του Μεσαίωνα την αρχιτεκτονική, την οποία εκείνοι θα ανακαλύψουν εκ νέου και θα αναπτύξουν από το έτος 1000 περίπου και εξής· από τους Ρωμαίους ο Μεσαίωνας κληρονόμησε την πέτρα, τον θόλο και το εγχειρίδιο του θεωρητικού Βιτρούβιου, το οποίο άσκησε τεράστια επίδραση. Οι άνθρωποι του Μεσαίωνα ωστόσο δεν κληρονόμησαν όλες τις μεγάλες αρχιτεκτονικές εφαρμογές των Ρωμαίων. Ο Marc Bloch υπογράμμισε πόσο διαφορετική πορεία ακολούθησε η μεσαιωνική σε σχέση με τη ρωμαϊκή οδοποιία. Η τελευταία εξυπηρετούσε κυρίως στρατιωτικούς στόχους και τη διείπε ανώτερη τεχνογνωσία. Εξού και οι ευθύγραμμοι δρόμοι και τα λιθόστρωτα. Οι άνθρωποι του Μεσαίωνα, άντρες και γυναίκες, μετακινούνται πεζή ή σπρώχνουν τα καρότσια τους, χρησιμοποιούν γαϊδούρια και άλογα σε ανώμαλους χωμάτινους δρόμους και έτσι φτάνουν όπου υπάρχουν εκκλησίες για να προσκυνήσουν και περιοδικές αγορές για να επισκεφθούν. Παρ' όλα αυτά, τα ίχνη των ρωμαϊκών δρόμων παραμένουν συμβολικά σημεία αναφοράς. Από τη ρωμαϊκή αρχαιότητα προέρχεται επίσης, έχοντας υποστεί και πάλι μεταβολές, η σχέση αντίθεσης και συμπληρωματικότητας μεταξύ πόλης και υπαίθρου. Η αντίθεση *urbs-rus* (πόλη-ύπαιθρος), που έχει πολιτισμικές διαστάσεις, καθώς

αντιπαραθέτει τον αστικό στον αγροτικό χαρακτήρα, επιβιώνει και σε άλλες μορφές. Αφού η μεσαιωνική Ευρώπη αποκτήσει τον αγροτικό χαρακτήρα της, αρχίζει να αστικοποιείται. Πολεμιστές και χωρικοί, οι αριστοκράτες που κατοικούν γενικά, εκτός από την Ιταλία, στα κάστρα της υπαίθρου, αισθάνονται απέναντι στους κατοίκους των πόλεων και στη μαλθακότητά τους ένα μείγμα φθόνου και –ακόμα περισσότερο– εχθρότητας· εκείνοι, από τη μεριά τους, περιφρονούν τους άξεστους χωρικούς, πόσο μάλλον που, ενώ ο εκχριστιανισμός ξεκίνησε στις πόλεις, η ύπαιθρος θα παραμείνει για μεγαλύτερο διάστημα παγανιστική – *paganus* σημαίνει παγανιστής και χωρικός, είναι η ίδια λέξη.

Θα διαπιστώσουμε ότι ο Μεσαίωνας υπήρξε εποχή εντατικής δημιουργίας δικαίου, στην επεξεργασία του οποίου συνέβαλαν καθοριστικά η μεταβίβαση και η αναγέννηση του ρωμαϊκού δικαίου. Το πρώτο πανεπιστήμιο, που ιδρύθηκε τον 12ο αιώνα, διδάσκει κυρίως δίκαιο και καθιερώνει τη φήμη του ως κέντρου του ευρωπαϊκού δικαίου, στην Μπολόνια.

Ανάμεσα στις βασικές πολιτισμικές επιλογές που έκανε ο μεσαιωνικός χριστιανισμός ήταν οι επιστημονικές ταξινομήσεις και οι εκπαιδευτικές μέθοδοι. Η ταξινόμηση και εφαρμογή των ελευθέριων τεχνών διαδόθηκε από έναν Λατίνο χριστιανό ρήτορα του 5ου αιώνα μ.Χ., τον Μαρτιανό Καπέλα, και κυριάρχησε στη μεσαιωνική εκπαίδευση. Με τη διαίρεση σε δύο κύκλους, τον κύκλο του *trivium*, δηλαδή τις τέχνες του λόγου (γραμματική, ρητορική, διαλεκτική), και του *quadrivium*, δηλαδή τις τέχνες του αριθμού (αριθμητική, γεωμετρία, μουσική, αστρονομία), οι ελευθέριες τέχνες που προτείνει ο Άγιος Αυγουστίνος θα αποτελέσουν, τον 12ο και 13ο αιώνα, τα θεμέλια της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, με μια προπαρασκευαστική βαθμίδα που ονομάζεται σχολή των τεχνών.

Καθώς η προοπτική αυτού του βιβλίου είναι να αναδείξει τη σημασία των λέξεων, των ιδεών και του φαντασιακού που, μαζί με τις υλικές δομές, θα διαμορφώσουν τη βάση του ευρωπαϊκού αισθήματος, θα επισημάνω απλώς ότι το κοινό όνομα που θα δοθεί στον αυτοκράτορα και στο πρόσωπο που συμβολίζει την ανώτατη

εξουσία είναι εκείνο που είχαν υιοθετήσει οι Ρωμαίοι για τους δικούς τους αυτοκράτορες: Καίσαρας. Έτσι μεταβιβάζεται, ακόμα και στις επιχώριες γλώσσες, η ονομασία που προσδιορίζει τον αυτοκράτορα: Κάιζερ στους Γερμανούς και, αργότερα, τσάρος στους Σλάβους (Ρώσους, Σέρβους, Βουλγάρους). Τόσο οι Έλληνες όσο και οι Ρωμαίοι θα κληροδοτήσουν στην Ευρώπη τον όρο *τύραννος*, για να προσδιορίσουν τον κακό βασιλιά. Με αυτόν τον τρόπο συνεχίζεται μια συμβολική πολιτική παράδοση.

Πρέπει να αναφέρουμε και μια παρακαταθήκη που διαδόθηκε στον Μεσαίωνα με πιο διακριτικό, ενίοτε μάλιστα και ασυνείδητο τρόπο. Είναι η *ινδοευρωπαϊκή ιδέα περί τριμερούς διάκρισης των λειτουργιών της κοινωνίας*, η οποία, όπως απέδειξε ο Georges Dumézil, είχε γνωρίσει ευρεία διάδοση από αρχαιοτάτων χρόνων. Μεταξύ 9ου και 11ου αιώνα, ορισμένοι χριστιανοί συγγραφείς, κληρονόμοι αυτής της αντίληψης, περιγράφουν κάθε τύπο κοινωνίας, και ιδιαίτερα την κοινωνία στην οποία ζουν, ως συνάθροιση ανθρώπων εξειδικευμένων στις τρεις λειτουργίες που είναι απαραίτητες για την εύρυθμη οργάνωση μιας κοινωνίας. Η πιο σαφής και δημοφιλής διατύπωση είναι εκείνη που χρησιμοποίησε ο επίσκοπος Ανταλμπερόν της Λαν στο ποίημά του προς τον βασιλιά Ροβέρτο τον Ευσεβή το 1207. Σύμφωνα με αυτόν, μια καλά οργανωμένη κοινωνία περιλαμβάνει ανθρώπους του Θεού, της προσευχής [oratores], ανθρώπους του πολέμου [bellatores] και ανθρώπους της εργασίας [laboratores]. Η ταξινόμηση αυτή, την οποία υιοθέτησαν πολλοί λόγιοι του Μεσαίωνα για να περιγράψουν και να κατανοήσουν την κοινωνία τους, παρουσιάζει προβλήματα, κυρίως ως προς τον ορισμό των *laboratores*. Υπάρχουν πολλές αντικρουόμενες ερμηνείες. Για ορισμένους, οι *laboratores* δεν βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο με τις δύο πρώτες κατηγορίες, είναι υποταγμένοι σε αυτές και ουσιαστικά αντιστοιχούν στη μάζα των χωρικών. Για άλλους, με τους οποίους συντάσσομαι κι εγώ, το συνολικό σχήμα προσδιορίζει τρεις ισότιμες κοινωνικές ελίτ. Και οι *laboratores* είναι το ανώτερο, καινοτόμο και παραγωγικό τμήμα του στρώματος των χωρικών και των τεχνιτών –θα τους χαρακτήριζα άνετα παραγωγούς–, η παρουσία των οποίων μαρτυρεί

συγχρόνως ότι η εργασία αποκτά προβάδισμα στη μεσαιωνική ιδεολογία και νοοτροπία γύρω στα τέλη της πρώτης χιλιετίας.

Μια τελευταία παρακαταθήκη υψίστης σημασίας είναι η *κληροδότηση της Βίβλου*. Η Βίβλος μεταβιβάζεται στους ανθρώπους του Μεσαίωνα όχι από τους Εβραίους, από τους οποίους οι χριστιανοί απομακρύνονται όλο και περισσότερο, αλλά από τους χριστιανούς των πρώτων αιώνων, και η κληρονομιά της Παλαιάς Διαθήκης, παρά την ενίσχυση του αντιεβραϊκού αισθήματος, παραμένει έως τα τέλη του Μεσαίωνα ένα από τα ισχυρότερα και πλουσιότερα στοιχεία όχι μόνο της θρησκείας, αλλά και του συνόλου της μεσαιωνικής κουλτούρας. Έχουν γραφτεί πολλά βιβλία με θέμα τον Μεσαίωνα και τη Βίβλο· εδώ θα αρκεστώ να υπενθυμίσω ότι η Παλαιά Διαθήκη αποτελεί κατ' αρχάς διακήρυξη του μονοθεϊσμού. Μπορεί κανείς να πει ότι μέσω του χριστιανισμού ο Θεός έκανε την είσοδό του στη σκέψη και την ιστορία της Ευρώπης. Κατά τον Μεσαίωνα, η Βίβλος θεωρείται και χρησιμοποιείται ως εγκυκλοπαίδεια που περικλείει όλη τη γνώση την οποία μετέδωσε ο Θεός στον άνθρωπο. Συνιστά επίσης βασικό εγχειρίδιο ιστορίας, το οποίο, μετά τους πατριάρχες και τους προφήτες, δείχνει ότι το νήμα της ιστορίας αρχίζει να ξετυλίγεται από την εγκαθίδρυση της βασιλείας με τον Σαούλ και τον Δαβίδ. Η αναβίωση του ιερού χρίσματος από τους Πεπινίδες και τους Καρολίδες σφραγίζει την επιστροφή στην κανονική ροή της ιστορίας, σύμφωνα με τις επιθυμίες του Θεού. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η ιστορική μνήμη, βασικό στοιχείο της ευρωπαϊκής συνείδησης, έχει διπλή καταγωγή: γεννήθηκε τόσο με τον αρχαίο Έλληνα Ηρόδοτο, πατέρα της ιστορίας, όσο και με τη Βίβλο.

Το σενάριο της μεσαιωνικής γένεσης της Ευρώπης

Ήρθε η ώρα να αναφερθούμε στις διαδοχικές ιστορικές φάσεις πάνω στις οποίες ο Μεσαίωνας έθεσε τις βάσεις της Ευρώπης.

Μια πρώτη τομή εντοπίζεται στη διάρκεια των εισβολών και της εγκατάστασης Βαρβάρων στην αρχαία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία,

από τον 4ο έως τον 8ο αιώνα. Τότε συλλαμβάνεται η ιδέα της Ευρώπης.

Στη συνέχεια, από τον 8ο έως τον 10ο αιώνα, έχουμε την καρολίγγεια περίοδο. Πρόκειται για μια εκτρωματική Ευρώπη, η οποία ωστόσο αφήνει την κληρονομιά της.

Γύρω στο έτος 1000 εμφανίζεται ο οραματισμός για μια εν δυνάμει Ευρώπη.

Τον διαδέχεται, κατά τον 11ο-13ο αιώνα, η φεουδαλική Ευρώπη.

Τον 13ο αιώνα εγκαθιδρύεται η Ευρώπη που ακτινοβολεί, με τις πόλεις, τα πανεπιστήμια και τη σχολαστική φιλοσοφία, τους καθεδρικούς ναούς και τον γοτθικό ρυθμό.

Τέλος, οι δοκιμασίες του 14ου και 15ου αιώνα κλονίζουν τις ευρωπαϊκές δομές, χωρίς όμως να τις καταστρέψουν.

Η οργάνωση αυτού του βιβλίου, το οποίο, ακολουθώντας, θα λέγαμε, τη φορά της ιστορίας, συγκροτείται μέσα από χρονολογικές φάσεις και στρώματα, έχει ως συνέπεια τη διαδοχική επισκόπηση ολόκληρων ιστορικών περιόδων, πράγμα που ελπίζω πως δεν θα κουράσει τον αναγνώστη, καθώς τον εισάγουν στην καρδιά των νέων όψεων και αβεβαιοτήτων του ευρωπαϊκού χώρου.